

"מגילת ספר" מאת הרב יעקב עמדין: האמנם זיוף?

מאת: יעקב יוסף שכטר

אני עוסק בחקר חייו וכתביו של הרב יעקב עמדין, המכונה יעב"ץ (יעקב בן צבי), יותר מארבעים שנה, ובמשך השנים פרסמתי כמה מספריו ומספר מאמרים אודותיו. מאז תחילת התעניינותי בדמותו של הגאון הגדול הזה, נמשכתי במיוחד לספרו האוטוביוגרפי *מגילת ספר*, חיבור יוצא דופן ומרתק. יעב"ץ מתייחס לספר הזה בכמה מכתביו ומפנה אליו את קוראיו.¹ בקרוב עומדת לצאת מהדורה של הספר בהוצאת מרכז זלמן שזר בירושלים שתכלול את הטקסט, הערות קצרות על הדף, הערות ארוכות בסוף הספר, וכן הקדמה, הכל מפרי עטי.

מיד לאחר שהודפס הספר לראשונה בוורשה בשנת תרנ"ז בידי חוקר השבתאות דוד כהנא, כבר יצאו עליו עוררים. חוגים שראו עצמם מופקדים על שמירת מסורת ישראל סבא הגיבו בצער על הופעת הספר, שגרם לדעתם לזלזול בדמותו של יעב"ץ. זאת משום שהוא כולל סיפורים מוזרים על עצמו וכן זלזול ובזיון כלפי גדולי ישראל בדורו. אני דן בענין זה בהקדמה למהדורה שלי הנ"ל.

ראוי לציין שכל אלה שביקרו את כהנא על שהוציא את הספר הזה לדפוס לא הכחישו שהספר יצא מתחת ידיו של יעב"ץ אלא גרסו שכהנא לא היה צריך לפרסם אותו עקב הפגיעה בכמה מגדולי ישראל וגם בכבוד המחבר עצמו שנכללת בו. אך הייתה גם ביקורת אף יותר חריפה. היו מי שהרחיקו לכת וטענו שחלקים מתוך *מגילת ספר* לא נכתבו כלל בידי יעב"ץ, ושלא יעלה על הדעת שרב ותלמיד חכם גדול יכתוב תיאורים אישיים אודות חלקים

¹ ראו ספר שמוש (בדף השער אמשטרדם, תקי"ח; אבל נדפס באלטונא, ולא עד תקכ"ג), עמ' לז, א, "עיין מגילת ספר"; פעמיים במור וקציעה ח"א, מהדורת אלטונא, תקכ"ח, עמ' קג, ב; מהדורת ירושלים, תשנ"ו, עמ' רפה, רפו; מור וקציעה ח"ב, "הערה אל עין הקורא", מהדורת אלטונא, עמ' ב, א; מהדורת ירושלים, עמ' רפט. זמן מה לאחר 1769 פרסם יעב"ץ מסמך בן עמוד אחד בשם *מודעא רבה לאורייתא*, בו מנה רשימה של ספרים שכבר הדפיס ואלו שתכנן להוציא לאור, ומגילת ספר מוזכר שם. המסמך נמצא בספריית גרשם שלום בירושלים (מספר 000411707). ראו ספריית גרשם שלום בתורת הסוד היהודית: קטלוג ח"א (ירושלים, תשנ"ט), יוסף דן ואסתר ליבס, עורכים, עמ' 448, מס' 5860. הדפסתי את הדף הזה במאמרי, "Why Did Rabbi Jacob Emden Not Publish His Megillat Sefer?," in Yitzhak Berger, ed., "In the Dwelling of a Sage Lie Precious Treasures": Essays in Jewish Studies in Honor of Shnayer Z. Leiman (New York, 2020), 169

הרב ד"ר יעקב יוסף שכטר הוא פרופסור להיסטוריה של עם ישראל ומחשבת ישראל, בישיבה אוניברסיטה.

אינטימיים ביותר של חייו וביקורת בוטה ומזלזלת בבני דורו המכובדים כפי שמופיעים בספר. על כן, נטען שהספר זויף במאה הי"ט על ידי "משכילים" מתנגדי המסורת שרצו להעמיד את יעב"ץ באור מגוחך ולפגוע בשמם הטוב של רבנים באופן כללי. טענה זו הועלתה לראשונה על ידי יקותיאל יהודה גרינוולד שהאשים את כהנא בזיוף חלקי של הספר. בביוגרפיה שלו על חייו של רבי יהונתן אייבשיץ, כתב גרינוולד:

וביחוד הרשיע מאד החכם דוד כהנא בין בספריו ובין בהערותיו על הספר "מגלת ספר" שהוציא לאור ושם דברם בוטים כמדקרות חרב ... ואודה ולא אבוש כי בשעה שהנני קורא דבריו, הנני חושד אותו שגרע והוסיף בדברי הרי"ע ועשה בהכתי"י כאדם העושה בשלו... דוד כהנא הוסיף וחיידש מדנפשיה כפי רצונו ותלה דבריו ברי"ע, וכמה פעמים שם דברים אשר יתגעל בעל נפש לקרותם.²

טענת מזויף זו חזרה ואף הורחבה על ידי הרב אברהם שמואל יהודה גשטטנר שהקדיש ספר שלם בשם *מגילת פלסטר* כדי להוכיח שכתב היד היחיד של *מגילת ספר*, שאינו בכתב ידו של יעב"ץ עצמו אלא בכתב היד של מי שהוא אחר, זויף על ידי "משכילים ועוקרי הדת" שכל מגמתם היא לבזות חכמי ישראל ולשפוך בוז וקלון על התורה ושומריה.³ הרב גשטטנר מכיר בכך שיעב"ץ עצמו מציין לספר זה בכמה מספריו⁴ ומודה שחלקים מהספר משקפים סגנונו של יעב"ץ ויתכן שיצאו ממנו,⁵ אבל הוא טוען שהמשכילים הכניסו כל מיני דברים לכתב היד שלא ניתנו להכתב ע"י יעב"ץ. לדבריו "אין שום ספק בדבר שזהו דבר המושלל כליל מן המציאות שגדול בישראל יכתוב כל הדברים הנמצאים שם."⁶ זאת משום "שנמצא בו דברים זרים מאוד . . . עם דברים אסורים ממש כלשון הרע, רכילות, ליצנות, ניבול פה, והשמצות נוראים על גדולי ישראל."⁷ רב גשטטנר השקיע עבודה עצומה וכותב בהתלהבות גדולה להגן על כבודו של יעב"ץ, שייחוס הספר אליו פגע בו קשות.

הרב גשטטנר כותב שהוא התעורר לכתוב הספר בעקבות מחלוקת בשאלת האם מותר לדיינים לגבות "הון רב ושכר מוגזם" על שירותיהם. קבוצה אחת הסתמכה על דברי יעב"ץ במגילת ספר שאביו החכם צבי כנראה עשה כן, ואילו רב גשטטנר טען שזה אסור. לכן לקח על עצמו במרץ רב לכתוב ספר המפקפק באמינותו של *מגילת ספר* להראות שאי אפשר

² ראו יקותיאל יהודה גרינוולד, *הרב ר' יהונתן אייבשיץ* (ניו יורק, תשי"ד), עמ' 4, הע' 5; גם מובא ע"י יעקב ברנאי, "יחסה של ההיסטוריוגרפיה האורתודוקסית לשבתאות", *יהדות זמננו* ט (תשנ"ד), עמ' 25.

³ ראו רב אברהם שמואל יהודה געשטעטנער, *מגילת פלסטר*, התפרסם מקודם ברשת האינטרנט (מאנסי, תשס"ט) ושוב נדפס במהדורות מורחבות (מאנסי, תשע"ד). כל ההפניות לספר הם מהמהדורה השנייה.

⁴ ראו *מגילת פלסטר*, עמ' ל, עמ' לט-מא, עמ' קעא-קעב. ראו למעלה, הע' 1.

⁵ ראו שם, עמ' כט; עמ' קפז, הע' ח.

⁶ ראו שם, עמ' כז, ולאורך כל הספר.

⁷ ראו שם, עמ' כב-כג, ולאורך כל הספר.

להסתמך על ספר זה, ואי אפשר לבסס עליו פסק הלכה, והדיון על שכר לדיינים תופס שם מקום חשוב.⁸ בעקבות כך, הקבוצה הראשונה התעוררה למצוא הוכחות שהספר אותנטי ואיננו מזויף. במאמר תגובה לטענת הזיוף, כתב הרב מנחם מענדל גולדשטיין שהטענות הנן "דברים בטלים למכיר ויודע סגנון ולשון היעב"ץ." אף שהוא גם הביע ביקורת כלפי הדפסת הספר בזמנו, הרב גולדשטיין מאריך להראות שהרבה מן הכתוב במגילת ספר נמצא גם בכתביו האחרים של יעב"ץ.⁹

בשנת תשע"ב, שלוש שנים אחר הופעתה של המהדורה הראשונה של מגילת פלסטר, פרסם הרב אברהם יעקב בומבך מהדורה מקוצרת של מגילת ספר, ובהערה במבוא הוא מבטל את "בעל קונטרס 'מגילת פלסטר' (מאנסי תשס"ט)" באמרו ש"כל טענותיו ישאם רוח, תוך כדי איזכור מאמרו של הרב גולדשטיין.¹⁰

העובדה ששני רבנים, שבדומה להרב גשטטנר שייכים למה שהרב גשטטנר מכנה "מחנה היראים"¹¹ ו"אף המעוטפים בחיצוניותם עם לבוש חסידי,¹² דחו טענותיו כליל והמשיכו להתעקש שמגילת ספר הוא ספר אותנטי שיצא מיד יעב"ץ ערר את קצפו של הרב גשטטנר והביא אותו להוציא מהדורה מורחבת של הספר שיצאה במאנסי, בשנת תשע"ד. בספר זה הרב גשטטנר שופך בוז גם על הרב גולדשטיין (הוא מכנה אותו "ה'מתחכם' מקר"י [מקרית יואל]"¹³) וגם על הרב בומבך ("המתחכם בומבך"),¹⁴ והוא אפילו מרחיק לכת ומכנה אותם בכלל אלו שקורא אותם "תועבת ה'",¹⁵ "רשעים ידועים ומפורסמים,"¹⁶ "אפיקורסים ידועים,"¹⁷ "ע"ה גמורים,"¹⁸ ו"גלגולים" ממשכילים שבעבר.¹⁹ גם במהדורה

⁸ ראו רב אברהם שמואל יהודה געשטעטנער, מגילת פלסטר (מאנסי, תשס"ט). לדיון על שכר לדיינים, ראו עמ' פח-קה. וראו שם, עמ' פט, עמ' ק, ששם כותב רב גשטטנר שהענין הזה הוא שהגיעו להתעסק בענין זה מלכתחילה.

⁹ ראו רב מנחם מענדל גולדשטיין, "ספר מגילת ספר," קובץ עץ חיים ג:ב (שבט תשס"ט), עמ' רלט-רסג. ראו, בפרט, עמ' רמו; עמ' רלט, הע'. על הענין של דיון שלוקח שכר, ראו שם, עמ' רנח-רסג.

¹⁰ ראו רב אברהם יעקב בומבך, "הקדמת המוציא לאור," מגילת ספר (ירושלים, תשע"ב), עמ' ג, הע' 9.

¹¹ ראו מגילת פלסטר, עמ' ל, עמ' קפט, עמ' קצב, עמ' שמב, עמ' שנו, ועוד הרבה.

¹² שם, עמ' כז.

¹³ שם, עמ' סה, הע' ז; עמ' פ, הע' א; עמ' קכז, הע' ו; ועוד הרבה מקומות.

¹⁴ שם, עמ' פב; עמ' קכז, הע' ו; עמ' קסו, הע' ה; ועוד הרבה מקומות. הוא גם מקדיש פרק שלם להתקפת הרב בומבך. ראו שם, עמ' שמב-שסב.

¹⁵ שם, עמ' לב.

¹⁶ שם, עמ' שז, הע' א.

¹⁷ שם, עמ' שיג, הע' ה.

¹⁸ שם, עמ' רכז, הע' ז.

¹⁹ שם, עמ' שנח. רב גשטטנר מקדיש פרק שלם מספרו ל"פירצת ה'משכילים' החסדיים' שבמהנינו". ראו שם, עמ' שכח-שמא. הרב בומבך הוציא את הספר שלו במהדורה שניה (ירושלים, תשע"ב) וכלל בה את ההערה שהוזכרה למעלה (ע"י הע' 10).

זו הדיון על שכר לדיינים תופס מקום חשוב.²⁰

אני מעריך את מאמציו של הרב גשטטנר ואת כוונתו הטובה. אני שותף להערכתו הגדולה כלפי יעב"ץ. למדתי בישיבות מסורתיות וגם לי יש כבוד רב לגדולי ישראל אשר מפיהם אנו חיים. אך הנחתו הבסיסית שיעב"ץ לעולם לא היה יכול לכתוב את הדברים המצויים במגילת ספר פשוט כלל איננה נכונה. בעוד שהרב גשטטנר מראה בקיאות עצומה בש"ס ובדברי ראשונים ואחרונים, לצערי העיקר חסר מן הספר. הוא אינו מודע לדברים הרבה שכתב יעב"ץ עצמו, ובעקבות חוסר ידיעה זו הוא נכשל בטעויות גסות, גדולות ומדהימות. אצטט רק דוגמאות ספורות המראות את חוסר ידיעתו הבולט של הרב גשטטנר בכתבי יעב"ץ, ואם נשתמש בלשונו של הרב גשטטנר עצמו על "כהנא וחבריו", אפילו אחת מן הטעויות שהוא עשה "תשמש לנו כדוגמה וכלבנין אב' על כל עצם דרגת נאמנותו וסמכותו של" גשטטנר.²¹

הרב גשטטנר בעיקר מופרע מהדוגמאות החוזרות ונשנות במגילת ספר אשר בהן יעב"ץ כותב, כדבריו, "השמצות נוראים על גדולי ישראל." ניתי ספר ונחזה.

יחסו של יעב"ץ לרבי יחזקאל קצנלנבוגין, בעל כנסת יחזקאל

הרב גשטטנר מפנה במיוחד את תשומת לבו להתייחסות של יעב"ץ במגילת ספר לרב יחזקאל קצנלנבוגין שהיה אב"ד בקהילת אה"ו (אלטונה, המבורג, ונדסבק), הקהילה שבה נולד יעב"ץ ושבה, הוא והרב קצנלנבוגין, חיו ביחד כמה שנים. וכך כותב הרב גשטטנר: "וחוץ מזה נמצא שם גם הרבה דברי לעג ובוז על הגה"ק בעל כנסי"ח [כנסת יחזקאל]", והוא מוסיף לכתוב, "והדבר ברור, דמי שיכול לחשוב אפילו לרגע קט, שרבינו הגה"ק זצ"ל [יעב"ץ] התדרדר עד כדי כך, לכתוב דברי השמצה בוז וקלון כה גסים וזולים, על האי גאון הגאונים ופוסק דורו הגה"ק בעל כנסי"ח זצ"ל."²²

הרב גשטטנר מציין לכמה מקומות בכתבי יעב"ץ, כולל בשאילת יעבץ, ששם מתייחס יעב"ץ בכבוד לרב קצנלנבוגין.²³ אולם, איך יסביר הרב גשטטנר את הדברים שפרסם יעב"ץ בתשובה בספר שאילת יעבץ אודות "גאון הגאונים" זה שאליהם הרב גשטטנר אינו מתייחס? והקורא יתמה, מדוע נעלמו ממנו דברים מפורשים שכתב יעב"ץ?

ואמרת שראית בספר חדש כני"ח דמורי בה להיתרא, ובקשת לידע אם כדאי לסמוך עליו ... והנה לעשות רצונך חפצתי ועיינתי בספר חדש שזכרת, ועמדתי משתאה על המראה. ולהיותי חושש לאבוד זמן יקר הנמצאות לא אוכל להרחיב הדבור להשיב על

²⁰ ראו מגילת פלסטר, עמ' קצו-רלח. ראו גם שם, עמ' כב, עמ' קעג, עמ' שלט, עמ' תיב. ראו עמ' רכ ששם שוב כותב רב גשטטנר שהענין הזה הוא שהניעו להתעסק בענין זה מלכתחילה.

²¹ ראו שם, עמ' קא.

²² ראו שם, עמ' קעב-קפג. ראו במיוחד עמ' קעה-קעו.

²³ ראו שם, עמ' קעז-קפא.

כל פרטי דבריו אשר נפשי בחלה בהם. רק ריש מלין אומר אשר נתעסק בפלפול של הבל ... ובשאר דבריו של בעל הספר בענין זה אין לטפל כי הם הבלים עצומים שגנאי לת"ח מלדבר במ, ואיסורא נמי איכא בדברים בטלים, ואינם אלא דברי שחוק והתול. אמנם מה שכתב עוד ... שקר ענה ... ויתר דברי תוהו שלו הבל וריק יעזור ואף ד"ע [דעת עצמו] לא ידע, לכן הך הכפתור, ופרח באויר השטות ששמח בו.²⁴

הרב גשטטנר מצדיק ביטויים חריפים מסויימים שבהן משתמש יעב"ץ נגד הרב קצנלנבוגן בטענה שנכתבו "כשהם משוקעים בריתחא דפלפולא דאורייתא." ²⁵ גם אני מודע לטענה זו ולערכה, אבל כמדומני שהביטויים בהם משתמש יעב"ץ בדברים הנ"ל שייכים לסוג אחר של כתיבה. האם דברים אלו שמופיעים בספר שיעב"ץ הדפיס בחייו ג"כ מזויפים? ועוד. כבר בימי חייו יעב"ץ עמד תחת התקפה מצד אויביו על חוסר הכבוד שלו לרב קצנלנבוגן. במכתב אל גיסו של יעב"ץ, הרב אריה לייב מאמסטרדם, הם כתבו שיעב"ץ מתנהג:

כפרא אדם אשר בין אחים יפריא בריב ומצה ובשגעון ינהיג מבלי לשמוע קול מורה מנהל ושופט לעדתו ושלח ידו בקדשי עליון על חכמי עיר ורבני' וביחוד רבינו הגאון מהור"ר יחזקאל ז"ל אשר בצלו הינו חיים זה ל"ו שני' והוא חשבוהו כא' מריקין והדפיס עליו דברים ראויים לשרפה.²⁶

הם טענו שיעב"ץ "הדפיס עליו דברים ראויים לשרפה," וזאת אפילו בלי לקרוא את *מגילת ספר*! מכתב זה כלשונו מופיע בספר שהרב אייבשיץ הדפיס בימי חייו ובימי חייו יעב"ץ. האם גם הוא זיוף?

יחסו של יעב"ץ לרבי יהונתן אייבשיץ

ברור שמגילת ספר מלא וגדוש בזלזולים נגד רבי יהונתן אייבשיץ, אבל דברים אלו בטלים הם בששים ביחס למה שהדפיס יעב"ץ בחייו נגד יריבו הגדול. בספרים שיעב"ץ עצמו הוציא הוא כלל אשמות קיצוניות כלפי הרב אייבשיץ, שלמען האמת, לא נוח לי לצטט אותם כאן.²⁷

²⁴ ראו שאלת יעב"ץ ח"ב, סי' י'. התשובה איננה מתוארכת אך המחבר מתייחס לספר כנסת יחזקאל שנדפס בשנת ת"ץ כספר חדש.

²⁵ ראו *מגילת פלסטר*, עמ' קפב-קפג.

²⁶ ראו רב יהונתן אייבשיץ, *לוחת עדות* (אלטונא, תקט"ו), עמ' יז, ב.

²⁷ ראו, למשל, *עדות ביעקב* (אלטונא, תקט"ז), עמ' לה, א; ולאורך כל הקונטרס הנקרא "אגרת שום," עמ' לב, א-נה, א, דברים חריפים מאד; *ספר התאבקות* (לבוב, תרל"ז) עמ' עז, א-עז, א; *עקיצת עקרב* (אלטונא, תקי"ג), עמ' ט, א-י, ב, בפרט עמ' ט, א. דברים כאלה גרם להרב צבי יהודה קוק להדגיש בכאב עצום שתחילת המחלוקת החריפות בין גדולים מעבר לאמות מידה מקובלות של מחלוקות התחילו מבית-מדרשו של רבי יעקב עמדין. ראו הרב צבי יהודה קוק, *גדול שמושה* (ירושלים, תשנ"ד), עמ' 20.

מה יאמר הרב גשטטנר עליהם? הרי יעב"ץ הדפיס את ההאשמות המופרכות הללו כאשר הרב אייבשיץ עדיין היה בין החיים!

החכם צבי ולשונות העמים

הרב גשטטנר מוצא פגם בדברים הכתובים במגילת ספר הטוענים שהחכם צבי "היה מכיר ויודע לדבר בכמה לשונות, ספרדי איטליאני טורקי הגרי אשכנזי."²⁸ לדעתו, הדברים:

מהיום זיזופים גלויים, הניכר היטב שהם מהוספת המשכילים, שהכניסו זאת במג"ס [במגילת ספר] עם המטרה הניכר והבולט: כדי לחזק בזה את רעיונותם הפסולים: שצריכין להשתלם ב"מדעים", תוך כדי להשימה בזיוף בקולמסו של רבינו.²⁹

שוב, הרב גשטטנר היה יוצא נשכר לו היה מכיר את כלל כתביו של יעב"ץ ואף את אלו של חכם צבי בעצמו. כאשר יעב"ץ, בספר שהוציא בעצמו, תיאר את הכבוד הגדול אשר הוענק לאביו בעת ששימש כאב"ד דלבוּב בסוף ימיו, הוא כתב:

ונתעלה כבודו בק"ק למעברג והגליל בכפלי כפלים אצל יחידים. וערלים ג"כ כולם עשו לו כבוד שלא נעשה כמוהו לשום רב במדינת פולין כמפורסם. כמעט היה לו רשות לדון דיני נפשות. כל כך היה גדול בעיני ההגמון שם והוואייבודי שם. גם סוחרים גדולים . . . ועמלקים עשירים הדריים שם הגישו לו מנחות ועמדו לפניו לדין. ודבר עם כל אחד בלשונו איטאלייניש וטורקש.³⁰

בחיבור אחר שלו, כותב יעב"ץ, "גם אמ"ה ז"ל עם היותו אשכנזי היה מספר בלשון ספרדי כאחד מהספרדים הנולדים בארץ ההיא."³¹ יתר על כן, החכם צבי עצמו כלל התייחסות למלים ספרדיות וגרמניות בתשובותיו. למשל, הוא כתב, "ובלשון ספרד שאוב"ן ובל"א [ובלשון אשכנזי] זאי"ף."³² בתשובה אחרת כתב:

וגם בורית הנקרא בלשון תלמוד הוא הירק הנקרא בלשון אשכנז סאלא"ט ובלשון ספרד סאלאט"א ושם העצם שלו הוא לטוגא בכל הלשונות ששמעתי בתוגרמא ואיטליא ואשכנז וספרד ופורטוגאל.³³

²⁸ ראו מגילת ספר, כת"י בספריית בודלי באוקספורד, עמ' 122א (ראו Ad. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford* [Oxford, 1886], 590, no. 1723:2).

²⁹ ראו מגילת פלסטר, עמ' קנז.

³⁰ ראו עדות ביעקב, עמ' כג, א.

³¹ ראו מטפחת ספרים (לבוב, תרל"א), עמ' 9.

³² ראו שו"ת חכם צבי, ס"ס ק"א.

³³ ראו שם, סי' קי"ט.

החכם צבי לא היה אף פעם בספרד ובפורטוגל, אך הוא מעיד על ידע שיש לו לגבי השפות שמדוברות שם. גם פה הרב גשטטנר מגלה את הבורות שלו לגבי מקורות תורניים שכתלמיד חכם הוא היה צריך להכיר, והעומדים בסתירה מוחלטת לטענותיו שנאמרות בצורה חותכת.

יעב"ץ ולשונות העמים

הרב גשטטנר מביא עוד ראייה שמגילת ספר נכתב ע"י משכילים ממה שלדעתו הכניסו בטקסט את הסיפור על כך שיעב"ץ ביקש מ"נער א' מן המשרתים לומד כתיבה וקריאה גלחת, " זאת אומרת, הכתב הלועזי הגרמני, בחשאי. רב גשטטנר כותב: "הדבר נראה בעליל שזהו פרי יצירת מוחם של המשכילים השקרנים בכדי לאשר ולחזק בזה את רעיונם הפסול שצריכין ללמוד שפת המדינה, דבר ששום גדול בישראל לא התעסק בזה.³⁴ עוד הפעם אולתו של רב גשטטנר גלויה, ואם היה מודע, ולו במקצת, למה שכתב יעב"ץ אפילו בספריו התורניים היה מונע עצמו מן הטעות הגסה הזאת. אכן יעב"ץ מרבה לציין מילים בגרמנית, אפילו בספר שו"ת שלו, שאילת יעבץ, ובספרו מור וקציעה, פירושו על הטור ושלחן ערוך, אורח חיים.³⁵ יותר מזה, ליעב"ץ היה איזהשהו ידע בשפה ההולדנית ואפילו לטינית. למשל, בפירושו על הסידור כותב יעב"ץ שמילת "גרדום" הנמצא במסכת שבת, שנכלל בסידורו במעמדות ליום חמישי, "מלשון לטין גרדום." האם הרב גשטטנר יכול לפרש למה יעב"ץ היה בכלל מעוניין להביא הערה זו בפירושו? ועוד. בלחם שמים, פירושו של יעב"ץ על המשנה, יעב"ץ כתב שהרמב"ם טעה מפני שלא ידע לטינית! הוא כתב, "בגרמני" (נגעים פ"ב, מ"א) הוא הלבן ביותר. כן הוא נקרא בלשון לטינית. והר"מ לא היה מכיר בלשון ההוא וחשב לפרש גרמני מלשון חמור גרם. והפליג לדרך זה.³⁶ כנראה שיעב"ץ גם כן ידע קצת

³⁴ ראו מגילת פלסתר, עמ' קמט.

³⁵ ראו מור וקציעה, סימן פ"א; שאילת יעבץ ח"א, סי' ס"ב, "הנקראין בלשון לעז בישקויט ובל"א צוויא באק; ח"ב, סי' כ"א, "אבל אין ספק שהכשות הידוע בתלמוד הוא מצוי בכ"מ והוא השגור בפינו לתרגמו בלעז אשכנזי האפפי"ן" (מעניין לראות כיצד הוא ממשיך שם, "ואודיע עוד כי חקרתי אצל איש צרפתי איך נקראים האפפי"ן בלשון צרפת"). ראו גם עדות ביעקב, עמ' יא, ב, "ואמר שיפלו בחולי השתוק ר"ל (שטאק בל"א); "ספר שמוש, עמ' ח, ב; עמ' יד, א; עמ' עט, ב; ספר הפדות והפורקן (אלטונא, תקכ"ט), עמ' כט, ב; "קונטרס זכרון בספר מעשה עמלק, " הובא בידי אברהם ביק (שאולי), "רבי יעקב עמדין ומלחמתו בשולחני אלטונה, " תרביץ מב: ג-ד (תשל"ג), עמ' 467, "לא אמנע להביא מה שקראתי בל"א [=בלשון אשכנז] שקיבלתי מאת הא"פ בק"א [=האוברפרוידנט בקהילת אלטונה] בבואי אליו; "עזר אור" - כתב יד הגאון ר' יעקב עמדין זצ"ל בחידושי לשון ודקדוק, "המעין יג:ג (ניסן תשל"ג), עמ' 74, 76, 77. ראו גם בית יהונתן הסופר, טו ע"ב, שם מובא שבדרשה הראשונה שדרש רבי יהונתן אייבשיץ באלטונה אמר בזה הלשון, "והזכירני הסברה נכונה מתוך ספר גלחות פ'... וקראתי הספר גלחית ועיינית בו ומצאתי דבר נכון... וקראתי בספר גלחית." ³⁶ ראו לחם שמים (ירושלים, תשל"ח), ח"ד, עמ' קכב.

יוונית. כדי להסביר מילת "אנדרוגינוס" הוא כתב בספרו *מור וקציעה*, "שיש לה זכרות ונקבות כאחת. וכן פירשוהו כל המפרשים והמלה יוונית אנדרו הוא זכר וגינוס נקבה."³⁷ ובלחם שמים, פירושו על המשניות (סנהדרין פ"ז, מ"י) הוא כותב, "הדיוט' לשון יווני הוא. לאדם פשוט המוני קורין אידיוט."³⁸ ושוב עולה השאלה לדעת הרב גשטטנר, למה הביא יעב"ץ פירושים אלו בספרו?³⁹

יעב"ץ ולימוד חכמות חיצוניים

זאת ועוד. הרב גשטטנר מקדיש יותר מארבעים עמודים בספרו לדוגמא נוספת של זיוף שלדבריו גם נעשה על ידי המשכילים. מדובר במה שמופיעה במהדורת כהנא של *מגילת ספר לגבי חכם צבי ש"ב* בשעות פנויות היה מעיין בספרים חיצוניים ועניני העולם. על זה כותב הרב גשטטנר:

והנה, בראותינו זאת, אחזתנו רעה . . . היעלה על הדעת להאמין, שהגה"ק בעל חכ"צ זצ"ל, מי שכל כתבי האר"י היו שגורים על פיו, כמש"כ תוכ"ד לפנ"ז [כמו שכתב תוך כדי דיבור לפני זה] היה מעיין ב"שעותיו הפנויות" ב"ספרים חיצוניים ועניני העולם".

הוא טוען שתיאור זה לא יעלה על הדעת:

ראשית, דהאם קיים בכלל מושג כזה כ"שעות פניות" אף אצל סתם יהודי פשוט, שומר תו"מ [תורה ומצות] וירא שמים, הנזהר מעון "ביטול תורה". דהכי מי אינו יודע איך שהפליגו חז"ל בחומר העון של "ביטול תורה", ובהעונשים הנוראים הבאים ע"ז, וכמבואר בגמרא . . . והרי אנו מצווין ועומדין מפי הגבורה: "לא ימיש התורה הזה מפ"ך והגית בו יומם ולילה" וגו'.

כדי לתמוך בעמדתו, הרב גשטטנר מביא את דברי הבית יוסף והברכ"י יוסף וכן מצטט מכתביו של יעב"ץ עצמו (*במור וקציעה ועץ אבות*) לגבי חומרת העון של ביטול תורה. משם הוא עובר לדון במיוחד באיסור "לימוד חכמות חיצוניות" תוך כדי ציטוטים מהתלמוד, רבנו בחיי, הרד"ק, *דרשות אור זרוע*, *ספר הישר*, רבינו אשר, הריב"ש, *שלחן ערוך הרב*, בית הלוי, *פנים יפות*, *ליקוטי אמרים* – תניא, רבי צדוק מלובלין, בני יששכר, ועוד. הוא ממשיך ומצטט מדברי יעב"ץ עצמו בספריו *שאלת יעב"ץ* ועץ אבות "איך שהפליג בחומר האיסור של 'לימוד חכמות חיצוניים'" ומסיק שלאור חומרת העון של ביטול תורה והאיסור המיוחד של לימוד בספרים חיצוניים, הזיוף היה יכול להגיע רק מן "המשכילים

³⁷ ראו *מור וקציעה*, סי' תקפ"ט.

³⁸ ראו *לחם שמים* (ירושלים, תשל"ח), ח"ג, עמ' קכח.

³⁹ לעוד הפניות ליוונית ושאר שפות בכתבי יעב"ץ, ראו עבודתי, *Rabbi Jacob Emden: Life and Major Works* (Harvard University dissertation, 1988), 514-15.

האפיקורסים." הרב גשטטנר אף מציין שבכתב היד כתוב "ובשעי דבית הכסא" ולא "ובשעות פנויות", ומאשים את כהנא ב:

זיוף זדונית ... בכדי להעניק גושפנקא דאישור והצדקה על הרעיון הפסול של המשכילים, כאילו שאין שום עוול בדבר: שיעיין יהודי כשר בספרים חיצוניים, דבר המופרך במוחלט ובכפילא ע"פ השקפת תוה"ק וכו"ל.

הרב גשטטנר מתייחס לעניין הזה כ"זיוף עצום" אשר הוא לבד מספיק כדי להראות את חומרת הזיוף של מהדורת כהנא בשלמותה.⁴⁰

הרב גשטטנר צודק שבכתב היד כתוב, "ובשעי דבית הכסא היה [החכם צבי] מעיין בספרים חיצוני' וענייני העולם."⁴¹ אבל ביחס לשאלה הרחבה של "לימוד חכמות חיצוניים", הוא טועה לחלוטין. כבר לא נופתע לדעת שהרב גשטטנר מתעלם מדברים בכתבים האחרים של יעב"ץ אשר סותרים את טענותיו לגמרי. הראיתי כבר במקומות אחרים שיעב"ץ מצא עניין רב בנושאים החורגים מתלמוד תורה.⁴² אם הרב גשטטנר היה טורח, למשל, לקרוא עד הסוף את אותה התשובה של יעב"ץ שהוא בעצמו מצטט (שאלת יעב"ץ ח"א, סי' מ"א) הוא היה שם לב לסיומה של התשובה הארוכה:

נאום החושק כמוך לכרות ברית עם החכמות, מעודו בהם דבק לאהבה, גרסה נפשי לתאוה, לחקור משכיות לבבם, לחשוף מים חיים מגבם, לרוות צמאוני שובע שמחות נעימות.

אם הוא היה ממשיך לקרוא בספרו של יעב"ץ, עץ אבות, שאף אותו הוא מצטט, הוא היה מוצא את הפירוש לדברי מסכת אבות אודות "מיעוט דרך ארץ" כאחת מארבעים ושמונה הדרכים שהתורה נקנית בהן:

ושמא יכלול גם לימוד חכמות העולם הנצרכות. כגון חשבון ותשבורת וטבעיות שמיעטן יפה כדי לידע דרכי ישוב הארץ אשר נתן האלהים לבני האדם איך להתנהג בה בצרכי הגוף ההכרחיים ועניני הבית ועסקי בני אדם זה עם זה וניהוג המדינות שתהא דעתו מעורבת עם הבריות.⁴³

⁴⁰ ראו מגילת פלסטר, עמ' ק-קמב. ראו גם עמ' רמט, הע' ג; עמ' שלה; עמ' שנג.

⁴¹ ראו יעב"ץ, מגילת ספר, כת"י, עמ' 122ב.

⁴² ראו עבודתי, "Rabbi"; Rabbi Jacob Emden: Life and Major Works, pp. 499-660; Jacob Emden, Philosophy and Maimonides, Be'erot Yitzhak: Studies in Memory of Isadore Twersky, ed. Jay Harris (Cambridge 2005), 239-67

⁴³ ראו עץ אבות על אבות פ"ו מ"ו, סע' כ, מהדורת אמשטרדם, תקי"א, עמ' סז, ב; מהדורת מאראמאראש-סיגעט, תרע"ב, עמ' סה, א.

אך לא זו בלבד. בהצעה לחלקו השני של ספרו *לוח ארש*, שגם הוא הדפיס בימי חייו, יעב"ץ מפרט במיוחד את התחומים שעניינו אותו:

מנעורי גדלני כאב לאהוב החכמות והידיעות להשכיל להיטיב בדרך ארץ והנהגת הבריות ולחשוף מכמני הטבע וצורת בנין העולם וחלוק הארצות ימים נהרות הרים ובקעות וחלוק המדינות והלשונות והדתות והנימוסים וקורות הימים דורות עולם תולדות המושלים ויחסי החכמים ומקריהם והתמורות המזעזעות.⁴⁴

עד כמה שידי מגעת מידע זה איננו מופיע לא בתוספות על הש"ס, לא בחידושי הרמב"ן, לא בחידושי אגדות של המהרש"א, לא בפירושו של הרע"ב על המשניות, ולא בשו"ת מהרי"ט, ועוד כהנה, שכולם מופיעים בכתבי יעב"ץ. כמו כן עד כמה שידי מגעת אי אפשר להגיע אליו מניחה סוגיות תלמודיות קלאסיות כמו הזמנה מילתא היא, כל קבוע כמחצה על מחצה דמי, גוד אחית מחיצתא, חתיכה נעשית נבילה, נ"ט בר נ"ט, תקפו כהן, פתח פתוח מצאתי, או טענו בחיטין והודה לו בשעורין.

לסיום, גם בנוגע "לאיסור לימוד בספרים חיצוניים" שבו התמקד הרב גשטטר, ניתן להסיק מסקנות אחרות מדברים המופיעים בחיבור אחר שגם אותו הדפיס יעב"ץ בימי חייו:

ולענין ההרחק מלמוד הפלוסופיא. משנתנו היא הקורא בספרים החצונים . . . אכן דווקא לעסוק בה בקבע נאסר אבל לא לבד הותר מכללו בדרך עראי, אך חובה היא כדי לידע מה להשיב לאפיקורוס כמ"ש בס"ד בלח"ש [בלחם שמים] ר"פ חלק ובפ"ב דאבות ועשי"ע ססמ"א [ועיין שאילת יעב"ץ סוף סימן מ"א] כי ביחוד עכשיו שנתרבו ספרי פילוסופיא שנתערבו בתוך חבוקי חכמי ישראל לא סגי בלא"ה לדעת שורש דבר נמצא במ ולברור סולת מתוך פסולת.⁴⁵

איך מסביר רב גשטטר את המקורות האלו? האם גם הם זיזים?

יחסו של יעב"ץ לפלוסופיא

כראייה שכתב היד של *מגילת ספר* אכן זויף, הרב גשטטר מציין הכללת "פלוסופיא" בין הנושאים שיעב"ץ מודיע לנו שאביו התמחה בהם. רב גשטטר מעיר שלא יתכן שיעב"ץ כתב כן שהרי "רבינו היה מראשי הלוחמים נגד לימוד זה", והוא מצטט קטע ארוך מספר *עין אבות* בו הוא מתנגד נחרצות לנושא זה.⁴⁶ האמת היא שהרב גשטטר היה יכול לצטט

⁴⁴ נדפס בסוף ספר *עין אבות* של יעב"ץ, מהדורת אמשטרדם. עמ' עו, א-ב; מהדורת מאראמאראש-סיגעט, עמ' עו, ב. ראו גם *אגרת פורים* של יעב"ץ, כת"י, עמ' ג, ב, אותו פרסמתי במאמרי, "Rabbi Jacob Emden's *Iggeret Purim*," in Isadore Twersky, ed., *Studies in Medieval Jewish History and Literature*, vol. 2 (Cambridge, 1984), 444

⁴⁵ ראו *מטפחת ספרים*, עמ' 79.

⁴⁶ ראו *מגילת פלסטר*, עמ' קז-קס. ראו גם שם, עמ' לא, עמ' קב, עמ' קלב, עמ' שמח, עמ' שנג.

הרבה יותר דוגמאות מדבריו של יעב"ץ שבהם הוא מבטא עמדה זו.⁴⁷ אבל גם כאן, אין הדבר כ"כ חד-משמעי. ראו, למשל, הסכמת גיסו של יעב"ץ, רב אריה ליב, אב"ד האשכנזי של קהילת אמשטרדם, על סידורו של יעב"ץ שבו, בין כמה מעלות בספר שהוא מונה שם, הוא כותב, "ובפילוסופיא הרצונית בונה יסוד ועמוד לסתור חכמת היוונית."⁴⁸ יחסו של יעב"ץ לספר מורה נבוכים גם כן שייך לדיון זה. נכון הוא שלפעמים יעב"ץ החשיב ספר זה כמסוכן ומזיק לאמונה, אבל גם נכון שלפעמים הוא מביא מדברי המורה ומשבחן.⁴⁹ ואכן נודע הדבר שיעב"ץ כחש בייחוסו של ספר זה לרמב"ם, אבל מה שפחות ידוע הוא המקומות שבהן יעב"ץ מקבל הדעה שהרמב"ם כתבו. דברי יעב"ץ בסוף התשובה שציטטנו לעיל (שאיילת יעב"ץ ח"א, ס"ס מ"א) מאלפים: "אך הרמב"ם ז"ל הוא לבדו מצינו שהעמיק עינונו בה הפליא עצה הגדיל תושיה בספרו המורה." וראו גם בספר לחם שמים (על סוטה פ"ז, מ"ו), "עיין פיר"מ ז"ל . . . משם תראה קצת התנצלות על מ"ש גם בסמ"נ מענין זה כדומה לזה."⁵⁰ יחסו של יעב"ץ לפילוסופיה אינו שלילי לחלוטין, כמו שהרב גשטטנר רוצה שנאמין.

דברים שבינו לבינה

הרב גשטטנר גם טוען שהרמה של גילוי עצמי בדברים אינטימיים במגילת ספר מוכיחה שיעב"ץ לא כתבו. רב גשטטנר כותב שנמצאים במגילת ספר "כמה דברים וענינים שבינו ולבין אשתו שמתאר אותם חזור ושוב, בלי שום תועלת, ומלבד זה, הרי הם דברים מה שהצניעות יפה להם, ואסור לספר בהם."⁵¹ אבל מה לעשות? כתביו של יעב"ץ כוללים כמות גדולה של מידע אישי, פרטי ואף אינטימי לגבי עצמו שאיננו נוח לי לצטט. אביא כאן דוגמא אחת להמחיש טענתי, אף שאני מרגיש בזה אי-נוחות. כיצד מציע הרב גשטטנר לתאר דברים אלו המופיעים בספר שימוש, חיבור שיעב"ץ עצמו פרסם?

⁴⁷ ראו המקורות במאמרי "Rabbi Jacob Emden, Philosophy and Maimonides," pp. 249-52.

⁴⁸ הסכמתו נדפס בסוף שערי שמים (אלטונא, תק"ז), עמ' קנט, ב. במהדורת אשכול של הסידור (ירושלים, תשנ"ג) ראו עמ' תתריא. ראו מאמרי "Rabbi Jacob Emden, Philosophy and Maimonides," pp. 252-54.

⁴⁹ ראו, למשל, עמודי שמים (אלטונא, תק"ה-תק"ז), עמ' ד, ב; עמ' יא, ב; מגדל עון (זיטאמיר, תרל"ד; ירושלים, תשכ"ט), עמ' כג, ב; עמ' סו, א; עקיצת עקר, עמ' ג, א.

⁵⁰ ראו לחם שמים (ירושלים, תשל"ח), ח"ג, עמ' נא. ראו גם בעוד ספריו של יעב"ץ כגון עמודי שמים (עמ' קפט, ב; עמ' קצא, א); מגדל עון, ועץ אבות. להפניות אלו, ראו מאמרי, "Rabbi Jacob Emden, Philosophy and Maimonides," p. 262, n. 125.

⁵¹ ראו מגילת פלסטר, עמ' קסד-קסה, הע' ד.

והנה אנכי היום כמה שבועות נפרד מאשת חקי בעבור מקור דמיה שלא פסק, לא תוכל נקיון, וגרם לי צער מניעת בקשת תפקידי וצורך טבעי לדחות המותר המתקבץ, ואין לאל ידי כי אין לי זולתה אשה אחרת להניח לי מעצבי . . . ולא חסר הרגש נפסד חשק ובטל החוש ונעדר תאוה אני. אדרבה יצרנו גדול מיצרכם כמ"ש רז"ל [סוכה גב ע"א] כל הגדול מחברו כו' [יצרו גדול הימנו].⁵²

בנוסף לכך, כיצד מציע הרב גשטטנר לתאר דבריו של יעב"ץ המופיעים בפירושו על הסיודור על האיסור לשתות "טוטון" [כלומר, עישון] בתשעה באב?⁵³ ועוד, כיצד יסביר הרב גשטטנר את הדברים שכתב יעב"ץ בספר אגרת פורים ושנמצאים בעצם כתב ידו בספריית בודלי שלמען האמת, לא נוח לי גם לצטט אותן כאן.⁵⁴ נכון הוא שיעב"ץ לא פרסם את החיבור בחייו. אולם, הוא הסביר, יותר מפעם אחת, את הסיבה המדויקת לכך. בספרו, *ספר התאבקות*, הוא כתב, "ונעשה [אגרת פורים] חבור עצום (עם שלא הגיע למחציתו כי לא עסק בו רק ממה שארע אז עד תום ימי גלותו ונדודו שם [] על כן לא בא בדפוס."⁵⁵ הסיבה קשורה לארכו של החיבור ולא לתוכנו.⁵⁶

אין צורך בדוגמאות נוספות (ויש הרבה מהם) בכדי להוכיח שראיותיו של הרב גשטטנר לגמרי בהבל יסודן, וברור לחלוטין שאין שחר לדבריו. אני נזכר בדברי פרופסור שאול שטמפפר שכתב, "האדם שמצנזר מניה שהוא חכם יותר מאשר מחבר הטקסט שהוא רוצה להסתיר."⁵⁷

⁵² ראו "שבט לגו כסילים," *ספר שמוש* (אלטונא, תקכ"ג), עמ' מז, א.
⁵³ ראו *שערי שמים*, עמ' עא, ב-עב, א. *במור וקציעה* (סי' תקנ"ז) יעב"ץ מתרגם טוטון "בל"א טובק).

⁵⁴ ראו אגרת פורים, כת"י, עמ' מב, ב (ראו Ad. Neubauer, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford* (1755, no. 2190). עותקים של ספר זה נמצאים במוקרופילם במכון לתצלומי כתבי ידו בספרייה הלאומית בירושלים [20473] ובבית המדרש לרבנים בניו יורק [Louis Ginzburg] 514 Reel #514 [Microfilm Library]). ראו גם שם, עמ' כח, א.

⁵⁵ ראו *ספר התאבקות*, מהדורת אלטונא, תק"ל, עמ' כח, א; מהדורת לבוב, תרל"ז, עמ' טז, א. ראו גם שם, מהדורת אלטונא, עמ' קסה, ב, "לא באו בדפוס מחמת ארכם ורחבם" (לטעם לא ידוע לי זה לא נמצא במהדורת לבוב של הספר). מדובר שם גם על *ספר אגרת פורים*.

⁵⁶ ראו גם הגהותיו של יעב"ץ על *שערי שמים* (מהדורת ירושלים, תשנ"ד, עמ' שיד) שכותב שבשנת תצ"ד הוא ראה קרי ביום הכפורים. שם לא נדפס כל הקטע המופיע בכתב ידו של יעב"ץ הנמצא בספריית רוזנטליאנה באמשטרדם

(https://web.nli.org.il/sites/NLI/English/digitallibrary/pages/viewer.aspx?presentorid=MANUSCRIPTS&docid=PNX_MANUSCRIPTS990001711970205171-1#FL10235365). ראו L. Fuks and R. G. Fuks-Mansfeld, *Hebrew and Judaic Manuscripts in Amsterdam Public Collections*, vol. 1 (Leiden, 1973), 71, no. 142.

⁵⁷ שאול שטמפפר, *הישיבה הליטאית בהתהוותה* (ירושלים, תשנ"ה), עמ' 22, הע' 20. אני גם מזכר בסיפור שמספר פרופסור מנחם קלנר, Menachem Kellner, "Maimonides' 'True Religion': For Jews or All Humanity?," *Meorot* 7:1 (5769):15, n. 58

יתר על כן, לא רק שהתוכן של ספרו של הרב גשטטנר מוטעה אלא גם הנימה בה הוא מוצגת בטעות יסודה. לאורך כל הספר הרב גשטטנר כותב בצורה צינית ולא מכובדת כלפי החולקים עליו. כבר ראינו איך שרב גשטטנר תיאר הרב גולדשטיין והרב בומבך. בנוסף, הוא קורא לאלו שחולק עליהם "רשע" ו"פוקר ומנובל ממדריגה הראשונה."⁵⁸ הרב גשטטנר מאריך להאשים בכיטויים חריפים מאוד, וגם, בלשונו, "בכזבו הרבה נייר ודיו."⁵⁹ הגישה הזאת איננה הולמת קל שבקלים, כל שכן תלמיד חכם וירא שמים. אודה ולא אבוש, הטון הזה שהוא כל כך בלתי הולם הוא שהניע אותי לצאת הרבה חוץ מגדרי ולכתוב מאמר זה, ובטון שבו כתבתי אותו, המוכיח שלא זה הדרך לכתוב ספרים, ולא כך מבטלים תלמידי חכמים מכובדים.

יש הרבה יותר ממה שכתוב כאן לסתור "דבריו המגוחכים" ו"דברי היתול" של הרב גשטטנר⁶⁰ אבל, שוב להשתמש בלשונו של הרב גשטטנר עצמו, "לא נשחית הנייר ליכנס עמו בפולמוס זה דכש"כ דפקרי טפי."⁶¹ ושוב להשתמש בלשונו של הרב גשטטנר, "לא כתבנו זאת בכדי להתכבד ח"ו בקלון מיעוט ידיעתו רק כדי להבליט מצב העגום: שהולך וצץ בינינו" משהו שכותב ספרים בעניינים שאינם בקי בטיבם ושבאמת אין לו עסק עמהם.⁶² כבר בראשית ספרו כתב הרב גשטטנר:

הנה מה שהביאנו עד היום, לצאת מגדרינו ולישב על מדוכת ה'חקירה', דבר שלא ניסינו לעשות מעולם, ומה שלא ראינו אצל רבותינו הק' שיתעסקו בכאלה, וגם היא דבר הקשורה בכזבו זמן רב ובביטול ת"ת.⁶³

ואכן, חבל שהרב גשטטנר לא הלך בעקבות האינטואיציה שלו, המוזכרת פה ופעמים רבות בספרו, להתרחק מדיון אשר ברור שאין לו מומחיות לגביו.⁶⁴

על תופעה מגונה של אנשים המנסים לתאר את דמותם של אחרים בדמותם שלהם, ראו רב דוד קמנצקי, "בין ירושלים דליטא לירושלים דאשכנז", "ירושמתו ד (תש"ע), עמ' רנג (על ר' פנחס הלוי הורוויץ, בעל "הפלאה").

⁵⁸ ראו מגילת פלסטר, עמ' קסו, הע' ה; עמ' קצב; עמ' שז, הע' א; ועוד הרבה.

⁵⁹ ראו שם, עמ' שלד.

⁶⁰ רב גשטטנר משתמש בכיטויים אלו הרבה פעמים. ראו שם, עמ' קצב, ועוד.

⁶¹ ראו שם.

⁶² ראו שם, עמ' רכז, הע' ז.

⁶³ ראו מגילת פלסטר, עמ' כב. ראו גם שם, עמ' לג, "כאמור לא נסינו בכאלה לעסוק בחקירות"; שם, עמ' שמא, "אין דרכם של רבנים חשובים לבלות את זמנם עם 'חקרנות'."

⁶⁴ תודתי לפרופסור שניאור ליימן, לדר. קלמן נוימן, ולרב אליהו קרקובסקי על עזרתם בהכנת מאמר זה.